

Eenheid in onenigheid, eenheid in gehoorzaamheid

Sociale en economische opvattingen onder de katholieken in Nederland tijdens het interbellum

Wil van Leeuwen

Inleiding

Onder paus Leo XIII (1878-1903) deed de katholieke kerk een eerste poging om na een periode van politieke tegenspoed de aansluiting te herstellen met de moderne wereld en haar problemen. Zo vormde de encycliek 'Rerum Novarum' (1891) het katholieke antwoord op het gerezen sociale vraagstuk. De Nederlandse katholieken waren toentertijd binnen de wereldkerk een voorbeeld van geloofstrouw en gehoorzaamheid aan de paus, en de encycliek vond hier dan ook een warm onthaal. Zij gaf een krachtige impuls aan de totstandkoming en erkenning van zelfstandige katholieke arbeidersorganisaties. De encycliek kon echter niet verhinderen dat de organisaties in de daaropvolgende decennia onderling verdeeld raakten of in elkaars vaarwater belandden en daarbij soms tegenover elkaar kwamen te staan ondanks het gemeenschappelijke geloof.

In dit artikel zal de vraag worden opgeworpen, of er tijdens het interbellum sprake was van eensgezindheid dan wel tweedracht onder de Nederlandse katholieken inzake sociale en economische kwesties. Daarbij zal de aandacht uitgaan naar een viertal onderwerpen waarover de katholieken in uitvoerige debatten een duidelijk standpunt hebben ingenomen: de organisatie van de arbeiders, de organisatie van het bedrijfsleven, de ordening van het kapitalisme en het bevolkingsprobleem. Over andere vraagstukken van sociale of economische aard zoals de werkloosheidsbestrijding of de omvang van de overheidsfinanciën, hadden de katholieken geen specifiek door het katholicisme bepaald oordeel. De vele, vaak tegenstrijdige meningen waren aanleiding tot levendige en soms heftige discussies in eigen kring of met andersdenkenden. In dit artikel zullen alleen de interne debatten aan de orde worden gesteld.

Het hier besproken tijdvak 1918-1940 valt goeddeels samen met het pontificaat van Pius XI (1922-1939). Onder diens bewind beleefde de kerk een tijd van interne en externe expansie in de vorm van versterkte lekenactiviteiten, de zogenaamde Katholieke Actie, en van een verhoogde missie-ijver van vooral de reguliere geestelijkheid. Leerstellig en institutioneel vormde de rooms-katholieke kerk een indrukwekkende eenheid. Het neothomisme beleefde een bloeitijd aan de katholieke universiteiten en buiten Europa nam het aantal gelovigen onder leiding van een inheemse clerus aanzienlijk toe. Nu de troebelen rond modernisme en integralisme waren geluwd, leek de katholieke kerk aan haar zoveelste jeugd begonnen.¹

De zich emanciperende Nederlandse katholieken deelden in deze opgang. Geen kerkprovincie leverde zoveel missionarissen als de Nederlandse; nergens lag het kerkbezoek zo hoog als hier te lande. Een triomfantelijke stemming beheerste de roomse gemoeieren. Desondanks waren er diverse interne controverses, met name bij de standpuntbepaling op het terrein van de sociale en economische kwesties.

Een deel van de clerus had met lede ogen de lekenmacht zien groeien. Weliswaar voegden de bisschoppen aan elke goedgekeurde organisatie een geestelijk adviseur toe, die moest toezien op het katholieke gehalte ervan, toch kon dit het onder geestelijken en leken diepgewortelde klerikalisme slechts matig bevredigen. Voor prominente leken als de cultuurhistoricus G. Brom en de jurist A. Struycken, maar ook, voor een eigenzinnig clericus als dr. H. Poels was deze houding aanleiding 'anticlericaal te zijn in eigen kring'.² Over de rol en de invloed van de geestelijk adviseurs in de katholieke sociale beweging zijn dan ook harde noten gekraakt. Overigens kon ook Pius' Katholieke Actie dit eeuwenoude verschijnsel van het klerikalisme niet zomaar uitbannen.

De katholieke geloofsleer biedt in beginsel geen pasklaar antwoord op concrete maatschappelijke ontwikkelingen en vraagstukken, zoals de opkomst van het kapitalisme of, in de jaren dertig, het probleem van de gouden standaard. De meningsvorming daarover is dan ook vrij, mits de geloofs- en zedenleer van de kerk niet in het gedrang komen. Zo konden de Tilburgse hoog-

leraar H. Kaag en zijn Delftse collega J. Veraart - beiden leken- in de pennestrijd voorafgaand aan het devaluatiebesluit van 1936 het loslaten van de gouden standaard bepleiten, terwijl hun Nijmeegse confrater, de jezuïet Ch. Raaijmakers zich voor het tegendeel uitsprak.³ Een dergelijk probleem vergde een analytisch en empirisch vermogen, dat in de sterk ethisch beladen en normatief gerichte economie- en sociologiebeoefening onder katholieken dun gezaaid was.

Als de discussies onder katholieken te hoog opliepen en een gevaar voor de eenheid werden, konden paus of bisschoppen ingrijpen. De paus kon met een encycliek vastgelopen debatten doorbreken. In 'Rerum Novarum' werd bijvoorbeeld het recht van de katholieke arbeiders op zelfstandige organisaties erkend. Dat betekende het einde van het patronalisme. In de jaren twintig van deze eeuw kon dezelfde encycliek een wapen worden in de handen van de behoudzuchtigen, voor wie de gedachte aan een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie te ver ging. Een probleem van de encyclieken was dat zij in een rijkelijk abstract latijn geformuleerd waren, hetgeen de kans op misverstanden allerminst uitsloot. Na het verschijnen konden commentatoren hun gelijk breed uitmeten met meer of minder verwrongen interpretaties. In ons land spande de franciscaan dr. Cassianus Hentzen, geestelijk adviseur der katholieke werkgevers, de kroon met een meer dan duizend bladzijden tellend 'Commentaar op Quadragesimo Anno'. 'Ik wist niet dat ik zo onduidelijk geweest was', schijnt de reactie van de paus hierop geweest te zijn.⁴

De katholieke sociologie trachtte in het spoor van de encyclieken een alternatief voor liberalisme en socialisme te formuleren. Was de eerste richting te individualistisch en in katholieke ogen 'atomistisch', de tweede stroming was teveel collectivistisch en vaak ook atheïstisch ingesteld. De katholieke maatschappijleer is vooral bekend geworden onder de naam 'corporatisme', maar heette ook wel 'solidarisme', naar de solidariteit tussen de klassen die erin gepredikt werd. Een van de grondleggers hiervan was de Duitse jezuïet Heinrich Pesch (1854-1926). Dit solidarisme moet niet over één kam geschoren worden met het staatscorporatisme van Mussolini en Salazar. Het beoogde

oorspronkelijk de organisatie in het bedrijfsleven op publiekrechtelijke grondslag te regelen. De staat had zich van inmenging te onthouden. Deze immers had onvoldoende deskundigheid voor sociaal-economische aangelegenheden, zo luidde de redenering. De fascistische variant van het corporatisme betekende volgens de Tilburgse dominicaan en socioloog F. Weve dan ook een omkering van de oorspronkelijke gedachte.⁵

Onder katholieken bestond in principe overeenstemming over een christelijke maatschappij-ordening. De consensus hierover bleef echter abstract en globaal. In de praktijk leidde dit tot een antagonisme tussen verschillende 'scholen' en tot vleugelvorming in de Rooms-Katholieke Staatspartij.

Deze stelling zal hier onderbouwd worden aan de hand van de vier genoemde debatten die werden gevoerd tussen de beide wereldoorlogen, niet alleen door katholieke sociologen en economen, maar ook door moraaltheologen, filosofen en journalisten. Deze disputen waren aangelegenheden van een katholieke elite van clerici en leken. Voor het gewone kerkvolk bleef de geloofsleer van het bovennatuurlijke en een zwaartillende zedenleer voor het doen en laten van de mens op aarde de hoofdmoot uitmaken van zijn dagelijkse kost.⁶

Organisatie van arbeid: beroepsstand of cultuurstand?

In 1918 bestonden er twee landelijke arbeidersorganisaties van katholieke signatuur, beide met bisschoppelijke goedkeuring. Het waren de Federatie van R.K. Diocesane Werkliedenbonden en het R.K. Vakbureau. Tussen 1909 en 1916 hadden beide organisaties elkaar hinderlijk voor de voeten gelopen, hetgeen de bisschoppen noopte tot ingrijpen. Een door hen ingestelde commissie slaagde er niet in een eenstemmig advies uit te brengen over een taakomschrijving voor beide tegenstrevers. Daarop bracht mgr. Poels, aalmoezenier van de arbeid in het bisdom Roermond, een rapport uit over de kwestie, dat door de bisschoppen werd overgenomen. Hierin pleitte hij voor een ondergeschikte rol voor de vakorganisaties en een overheersende rol voor de werklieden- of standsorganisaties. De fusiebesprekingen die hierop volgden, sleepten

zich negen jaar voort tot de totstandkoming van het R.K. Werkliedenverbond in 1925. Zo gemakkelijk gaven de vakorganisaties, c.q. het R.K. Vakbureau zich niet gewonnen.

Dit conflict is bekend geworden als de richtingenstrijd tussen de Leidse en Limburgse school. De eerste stond onder leiding van mr. P. Aalberse (1871-1948), de latere minister, met als voornaamste secondant mgr. J. Aengenent (1873-1935), de latere bisschop van Haarlem. De Limburgers werden aangevoerd door mgr.dr. H. Poels (1868-1948). Het conflict betrof het belang van de vakorganisaties in de moderne maatschappij. Op de achtergrond speelde de vraag: behoort een arbeider allereerst tot de arbeidersstand, of is hij op de eerste plaats vakman, bijvoorbeeld mijnwerker of bouwvakker? In de strijd weerspiegelden zich bovendien de historische ontwikkelingen van de voorgaande decennia, die per diocees verschillend waren geweest.

In het bisdom Haarlem, waar Leiden toen onder viel, bestonden er bijvoorbeeld nauwelijks algemene werkliedenverenigingen, dat wil zeggen standsorganisaties voor arbeiders. Zij waren hier al snel overwoekerd door de vakorganisaties. Voor Aalberse en zijn medestanders was de vakorganisatie dan ook eenvoudigweg 'de standsorganisatie bij uitstek'.⁷ De vakverenigingen noemde hij beroepsstanden of, met verwijzing naar de middeleeuwen, gildenbonden. Te zamen vormden zij de arbeidersbeweging. In Aalberses optiek was een arbeider allereerst vakman, in die van Poels was hij primair werkman.

Poels onderscheidde een vijftal standen: arbeiders, boeren, handeldrijvende middenstand, werknemende middenstand en leidinggevende of hogere stand. In zijn visie waren de standsorganisaties 'culturele verenigingen van verschillende soorten mensen...; het waren geen wirtschaftliche verenigingen, zoals de vak- en beroepsorganisaties'. Veeleer waren het verzamelplaatsen van 'homogene cultuurgroepen uit het katholieke volk'. In dergelijke cultuurstanden dienden zich dan die verschillende soorten mensen te verenigen die buiten de eigen standskring ongenegen waren met elkaar te verkeren. Immers, zo schreef Poels in 1908 aan Aalberse: 'tot een zekere stand behoren is als een tweede natuur; en al weten enkele individuen zich meermalen te verhef-

fen boven het egoïsme of de bekrompenheid van de eigen stand, op den duur blijkt ook hier meestal, dat de natuur sterker is dan de leer'.⁸ Van deze menselijke nood heeft Poels een katholieke deugd willen maken door elke gelovige beroepsbeoefenaar in een stand onder te brengen, waar deze mensen van gelijke culturele ontwikkeling kon ontmoeten.

Poels zag twee gevaren in de ontwikkeling van de moderne maatschappij: de polarisatie tussen kapitaal en arbeid, en de levensbeschouwelijke neutraliteit van maatschappelijke organisaties. Juist in de moderne vakbeweging zag hij beide tendensen, klassenstrijd en ontkerstening, belichaamd. 'Vakorganisatie is te stoffelijk georiënteerd, verbreekt het diocesaan verband, waarop de standsorganisatie gebouwd is. Deze is de schutsmuur voor het katholieke karakter van, en tevens de oefenschool voor de vakorganisatie'.⁹ Voor Poels was de vakvereniging slechts één van de takken aan de boom der standsorganisatie. Andere takken waren woningbouwverenigingen, arbeidsbeurzen, ziekenkassen, coöperaties, onderwijsinstellingen en, specifiek rooms, retraitshuizen.

Voor de vakorganisaties had Poels niettemin een speciale taak in gedachten, die van grafdelver van het kapitalisme. Behalve het afsluiten van c.a.o.'s en het opbouwen van bedrijfsorganisaties moesten de katholieke vakorganisaties 'de stormtroepen tegen het kapitalisme leveren'; 'het kapitalisme waarvoor de doodstraf blijft bestaan en waarvoor de guillotine bij de vakorganisaties staat', zo heette het in zijn militante retoriek. Het strijd karakter van de vakbeweging kon hij op deze manier aanmoedigen juist omdat haar inkapseling in de standsorganisatie dat karakter voldoende aan banden legde. Aalberse was banger voor strijdbare vakbonden en gunde daarom de geestelijke adviseur meer invloed dan Poels lief was. Paradoxaal genoeg rekende Poels de leek Aalberse dan ook tot de klerikalen, die de taak van de geestelijkheid overschatten en die van de leek onderwaardeerden.¹⁰

Toen dan uiteindelijk in 1925 het R.K. Werkliedenverbond tot stand gekomen was, kon Poels met voldoening vaststellen dat er in de beginselverklaring 'geen leidse klank te bespeuren was'. Maar tevens moest hij constateren dat 'de facto stands- en vakorganisatie op gelijke voet en ebenbürtig de eenheid moeten

bewerken', hetgeen niet strookte met de in zijn ogen noodzakelijke prioriteit van de eerste.¹¹ Het verbond was duidelijk het resultaat van een compromis tussen het Vakbureau en de Federatie van R.K. Diocesane Werkliedenbonden. In de gekozen structuur behielden beide een zekere zelfstandigheid onder de R.K.W.V.-koepel. Het door de bisschoppen verplicht gestelde dubbele lidmaatschap voorkwam daarbij, dat het machtsevenwicht tussen beide in gevaar kwam.

Zonder deze bisschoppelijke ruggesteun was het gevaar niet denkbeeldig, dat enkele standsorganisaties zouden wegwijnen. Dit bleek met name bij twee van de vier standsorganisaties die Poels gerealiseerd wilde zien naast die van de arbeiders. De Katholieke Nederlandsche Boeren- en Tuindersbond en de Nederlandsche R.K. Middenstandsbond bevestigden zonder veel problemen Poels' standsidee. Anders lag dat met de standsorganisaties voor de werknemende middenstand en de zogenaamde hogere standen.

De werknemende of intellectuele middenstand was feitelijk Poels' oogappel. Juist in deze nieuwe maatschappelijke laag van voornamelijk hoofdarbeiders wilde hij het superieure belang van de standsorganisaties boven de vakorganisaties aantonen. Tot deze stand werden onder meer uiteenlopende beroepsgroepen als onderwijzers en leraren, handelsreizigers, journalisten, accountants, ambtenaren, artiesten en politie-inspecteurs gerekend. Alleen in Poels' thuisbasis, het bisdom Roermond, kwam deze constructie enigszins van de grond. Opvallend genoeg werd dit betrekkelijke succes gedragen door de inzet van een enkele vakorganisatie, namelijk die der handelsreizigers St. Christoffel. Niettemin verwachtte Poels er veel van. Hij hoopte dat deze stand de sociale vrede beter kon helpen verwezenlijken, 'daar wij als intellectuele personen de brug kunnen vormen tussen kapitaal en arbeid'.¹² Bovendien verwachtte hij een bijdrage met name van de katholieke pers en het onderwijs aan de herkerstening van het openbare leven.

Tenslotte lag het in Poels' bedoeling een organisatie voor de hogere standen in het leven te roepen. Achter dit vaandel zouden zich niet alleen advocaten, ingenieurs, notarissen, hoogleraren en burgemeesters moeten scharen, maar ook de (grote) werkgevers.

Langs deze weg wilde Poels het strijddkarakter van de werkgeversvakverenigingen indammen. Maar de katholieke ondernemers slaagden erin de Algemene R.K. Werkgeversvereniging door de bisschoppen als volwaardige standsorganisatie erkend te krijgen. In Poels' terminologie was deze A.R.K.W.V. slechts een beroepsorganisatie. Zijn vrees voor Leidse toestanden vond hierin nieuw voedsel. In 1920 had hij hierover een polemieek gevoerd met de geestelijk adviseur van de werkgevers, de reeds genoemde franciscaan Hentzen. Deze trok nu bij het episcopaat aan het langste eind. Poels werd het zwijgen opgelegd. Hij zei hierop, 'dat ook bisschoppen van een koe geen paard konden maken'.¹³ Het zou overigens nog tot 1935 duren, eer er een organisatie van hogere standen van de grond kwam. Dit was de St. Adelbertvereniging.

De Leids-Limburgse controversale beleefde waarschijnlijk haar meest pikante opvoering in februari 1919, toen de bisschoppen rechtstreeks in de Nederlandse politiek intervenieerden. De pas aangetreden minister van Arbeid, Aalberse, was van plan vertegenwoordigers van het Vakbureau te benoemen in de op te richten Hoge Raad van Arbeid. In de lijn van Poels' rapport uit 1916, waar het zich achter geschaard had, liet het episcopaat nu weten, dat zijn voorkeur uitging naar afgevaardigden van de standsorganisaties. Nolens was woest en de regering bevreemd, maar Aalberse hield voet bij stuk. In februari 1920 deden drie representanten van het Vakbureau hun intrede in de Raad. Ook wist Aalberse zijn geestverwant mgr. Aengenent als kroonlid in dit college benoemd te krijgen. In dit verband dringt zich de vraag op, of de bisschoppelijke interventie en Poels' standenordering wellicht bedoeld waren om althans gedeeltelijk de scheiding tussen kerk en staat ongedaan te maken. Immers 'feitelijk, niet principieel kunnen wij scheiding van Kerk en Staat aanvaarden, als het niet anders kan en dan nog in zover het niet anders kan'. In dit opzicht verschilden Aalberse, noch Poels noch het episcopaat van mening.¹⁴ In de katholieke visie zijn kerk en staat immers op elkaar betrokken volgens het subsidiariteitsbeginsel. Dit houdt in dat beide elkaar als volmaakte gemeenschappen, indien nodig, steunen en voor het overige elkaars autonomie in acht nemen.

Dat de ideeën van Aalberse door het episcopaat niet gehonoreerd werden, wil niet zeggen dat zij werden afgedankt. Zijn gedachten gingen in de richting van gewone vakorganisaties van werkgevers en werknemers, die de spil moesten worden van dat andere katholieke paradepaardje: de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie: sociaal of economisch?

De door Aalberse in 1920 ingestelde Hoge Raad van Arbeid kan als een voorloper beschouwd worden van de Sociaal-Economische Raad, het toporgaan van de na-oorlogse publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (p.b.o.). Eén van de onderwerpen waarover de Raad te adviseren had, was de bedrijfsorganisatie. Hieronder wordt verstaan een of ander samenwerkingsverband tussen bedrijfsgenoten, ondernemers en arbeiders in een en dezelfde bedrijfstak, met de bevoegdheid bedrijfsverordeningen uit te vaardigen of hierover te adviseren. Het streven naar bedrijfsorganisatie was een reactie op de wantoestanden onder het negentiende-eeuwse kapitalisme, dat een moordende concurrentie en sociale misère met zich had meegebracht. Is een bedrijfsorganisatie op privaatrechtelijke basis eenmaal voldoende levensvatbaar en veerkrachtig gebleken, dan kan de overheid haar bekleden met publiekrechtelijke status en bevoegdheden. In Nederland heet een dergelijke organisatie bedrijfschap of produktschap, naar analogie van de eveneens publiekrechtelijke waterschappen.

Kan er bij Poels' standenschema gesproken worden van een exclusief katholieke aangelegenheid, de gedachte van de bedrijfsorganisatie daarentegen is ook buiten katholieke kring aanwijsbaar, zij het minder geprononceerd. In Nederland kwamen de antirevolutionairen er eerder mee naar voren dan de katholieken, maar zij waren terughoudender in het bekleden van de bedrijfsorganisatie met publiekrechtelijke bevoegdheden. Daartegenover stonden de socialisten, die hun aanvankelijke socialisatie-eisen afzwakten en gedurende het interbellum gaandeweg in de buurt kwamen van de katholieke p.b.o.-opties.

In het laatste decennium van wat Rogier 'de kwart eeuw der

ontluiking' heeft gedoopt (1915-1925), verkeerde katholiek Nederland in een jubelstemming, waarin het de bekering van heel Nederland nabij waande. Deze euforie viel tijdelijk samen met de revolutionaire stemming en dreiging, die aan het eind van de Eerste Wereldoorlog door Europa waarden. Onder deze omstandigheden voelden de katholieken zich geroepen het tij te keren met een initiatief tot maatschappijverbetering. De kampioen van het p.b.o.-ideaal onder katholieken, de Delftse hoogleraar in het arbeidsrecht J.A. Veraart (1886-1955), wist de katholieke werkgevers te bewegen hun handtekening te zetten onder het 'Manifest der Rooms-katholieke Vakbeweging in Nederland', kortweg het Paasmanifest genoemd. Dit verscheen Paaszaterdag 1919 in de katholieke dagbladen. De latente conflictstof die het stuk bevatte, zou spoedig aan het licht komen.

Het betrof hier een eerste poging in Nederland een p.b.o. van de grond te tillen. Eerst zou deze privaatrechtelijk in katholieke kring voorbereid moeten worden, alvorens in de rest van het Nederlandse bedrijfsleven haar publiekrechtelijke beslag te krijgen. Het eerste artikel van het manifest luidde: 'De R.K. Vakbeweging stelt zich op het standpunt van de solidariteit van werkgevers en werknemers in het bedrijfsleven.' Het was deze geest van solidarisme die de sociale activiteiten van katholieken in het interbellum doortrok. Als uitvloeisel hiervan werd overgegaan tot de oprichting van de R.K. Centrale Raad van Bedrijven. Het stuk eindigde met een oproep aan de 'Christelijke en andere niet-Katholieke Vakbeweging' om naar het voorbeeld van de katholieken Centrale Raden van Bedrijven te vormen. Deze zouden tot samenwerking moeten komen, om vervolgens op te gaan in een p.b.o. op nationale schaal. De bedrijven, dat wil zeggen de publiekrechtelijk georganiseerde bedrijfstakken, zouden daarmee 'organen van den Nederlandschen Staat' worden. Het document werd ondertekend door gevolmachtigden van de rooms-katholieke werkgevers, middenstanders, boeren en werknemers.¹⁵

Veraarts tegenstrever in de jaren van het R.K. Bedrijfsradensstelsel (1919-1922) en in de latere p.b.o.-debatten was de secretaris van de rooms-katholieke werkgevers mr. L.G. Kortenhorst (1886-1963). Hun beider handtekeningen prijkten onder voornoemd

manifest. Het bevatte minstens één compromistekst, die voor tweërlei uitleg vatbaar was. Deze betrof de medezeggenschaps-kwestie inzake bedrijfsaangelegenheden, een zaak van groot gewicht voor de werknemersvakorganisaties. Zij stonden, hiertoe aangevuurd door Veraart, een zogenaamde 'zware' p.b.o.-optie voor. Zij wilden niet alleen de gewone c.a.o.-onderhandelingen over loon en arbeidsvoorwaarden in de bedrijfsraden gevoerd zien, maar ook het prijsbeleid, de investeringsbeslissingen en uiteindelijk de gehele bedrijfstegestie aan de orde stellen.

Kortenhorst en de zijnen wensten niet meer dan een 'lichte' p.b.o.-versie. De zeggenschap over de economische kant van het bedrijf weigerden zij met de werknemersorganisaties te delen. Het kapitaalrisico, dat rust op prijzen en investeringen, moest door de ondernemer gedragen blijven worden. In de visie van de werkgevers kon hoogstens een c.a.o. over niet meer dan de sociale aangelegenheden (loon en arbeidsvoorwaarden) publiekrechtelijke status verleend worden. In de jaren dertig is hiertoe inderdaad de wettelijke mogelijkheid geschapen.

In de maanden na Pasen 1919 kwamen er 64 rooms-katholieke bedrijfsraden tot stand, waarvan 42 in het grootbedrijf. Het aantal was indrukwekkend, maar zij ontgroeiden nauwelijks de kinderschoenen. In juni 1919 kwam het eerste R.K. Bedrijfsradencongres bijeen in Den Haag, waar de pas aangetreden eerste katholieke premier van Nederland, Ch. Ruys de Beerenbrouck, de triomfstemming kwam onderstrepen met een gloedvolle toespraak.¹⁶ De bloei was echter van korte duur. Nog geen jaar later, ten tijde van het tweede Bedrijfsradencongres (juni 1920), bestonden er nog slechts drie bedrijfsraden in het grootbedrijf, en wel in de metaal-, de textiel- en de sigarenindustrie. Zij konden hun bestaan nog even rekken op basis van een verlengde c.a.o., maar het einde van het stelsel kwam voelbaar naderbij. In de loop van 1921 greep de scheiding der geesten om zich heen en met het uittreden van de werkgevers het jaar daarop werd het lot van het p.b.o.-streven bezegeld.¹⁷

Met de normalisering van het naoorlogse sociale en politieke klimaat, alsmede de economische teruggang die in de tweede helft van 1920 inzette, kregen de katholieke werkgevers argumenten in

handen om hun aanvankelijke meegaandheid in de verwezenlijking van de p.b.o.-plannen te beëindigen. Immers, het revolutionaire tij was verlopen en de recessie noopte hen de concurrentieverhoudingen scherp in het oog te houden. Nu de navolging van het katholieke voorbeeld uitbleef, werkten de afspraken binnen het rooms-katholieke bedrijfsradenstelsel in het nadeel van de concurrentiepositie.

Juist toen Kortenhorst water bij de wijn wilde doen, publiceerde Veraart eind 1921 een Proeve van een wettelijke regeling der economische bedrijfsorganisatie. Deze nieuwe sprong voorwaarts resulteerde in de ondergang van het bedrijfsradenstelsel. Voor de werkgevers was de publikatie de druppel die de emmer deed overlopen. Zij lieten Veraart vallen en staakten vanaf begin 1922 hun medewerking, overigens niet zonder hun vertrek met redenen te omkleeden. Onder meer verwezen zij naar de concurrentieverhoudingen en de medezeggenschapskwestie.¹⁸

In zijn wetsontwerp bepleitte Veraart een p.b.o. van bedrijfsraden met gecombineerde sociale en economische bevoegdheden. In een topzware constructie van Algemene Bedrijfsraden, Districts-bedrijfsraden, Raden van Toezicht, Algemene- dan wel Districts-consumentenraden, inclusief een aparte regeling van de Bedrijfsrechtspraak, schotelde hij een democratisch stelsel binnen de bedrijven voor. Hij hoopte hiermee alsnog het bedrijfsradenstelsel uit het slop te halen. Daarbij was het zijn bedoeling regering en parlement te ontlasten van zaken waarvoor zij de deskundigheid ontbeerden. Met name de uitvoering van de sociale wetgeving diende aan bedrijfsorganen van belanghebbenden te worden opgedragen.

In Veraarts concept zouden ook het loon- en prijsbeleid en alle overige bedrijfsaangelegenheden onderwerp zijn van gestadig overleg in de algemene bedrijfsraad. Deze moest paritair worden samengesteld uit vertrouwensmannen van werkgevers- en werknemersvakverenigingen. De zelfstandige onderneming zou bij dit alles wel niet helemaal, maar toch min of meer opgaan in het bedrijfsgeheel, dat wil zeggen de bedrijfstak als belangengemeenschap van bedrijfsgenoten. Curieus genoeg zou de leiding van zo'n bedrijf, c.q. van de algemene bedrijfsraad, in handen komen te

liggen van een door de minister te benoemen driemanschap van deskundigen. Staking en uitsluiting tenslotte zouden verboden worden op straffe van gevangenisstraf.¹⁹

Het spreekt haast vanzelf, dat de werkgevers een dergelijke geforceerde bedrijfsvrede en aantasting van de particuliere onderneming niet voor lief konden nemen. Voor Kortenhorst en de zijnen was de maat vol. Aanvankelijk was hij met een deel van de katholieke werkgevers wel degelijk p.b.o.-gezind. Die gezindheid vond haar weg in voornoemd Paasmanifest, dat evenwel onder tijdsdruk en onder invloed van de tijdsgeest - door Veraart handig uitgebuit - tot stand was gekomen. Niet alleen principiële maar ook opportunistische motieven bepaalden de houding van de werkgevers. Kort voor de ondertekening van het manifest hadden de katholieke werkgevers zich al aangesloten bij de Nijverheidsraad, waarin de samenwerkende werkgeversorganisaties hun economische positie zochten te versterken. Een goede ondernemer zet tenslotte nooit al zijn geld op één paard.

Veraart stootte zich intussen ten tweeden male aan dezelfde steen. In de jaren 1910-1918 had hij in de drukkerswereld op doortastende wijze geëxperimenteerd met wat hij noemde 'economische bedrijfsorganisatie'. De branche, die aanvankelijk alle gebreken van het liberale kapitalisme vertoonde, fleurde er zichtbaar door op. Toen Veraart als uiterste consequentie van de bedrijfsorganisatie op bedrijfssluiting ging aansturen, vervreemde hij zich hiermee van zijn broodheren. De drukkerspatroons voelden niets voor een soort gesloten prijskartel en gaven daarop Veraart zijn congé als adviseur. Vier jaar later bleken de katholieke werkgevers niet anders te handelen dan hun andersdenkende collega's.²⁰

Veraart beschouwde zich als voorvechter van de katholieke arbeiders wier steun hij ook lange tijd genoot. Bij de katholieke top kon hij echter niet op veel krediet rekenen. Volgens de biograaf van Nolens en Aalberse gold hij in de jaren twintig als het enfant terrible.²¹ Ook na 1922 zou Veraart lange tijd het radicale buitenbeentje binnen de katholieke gelederen blijven. In 1927 stemde hij als enige van de katholieke kamerleden tegen een wettelijke c.a.o.-regeling, die zijn p.b.o.-ideeën te weinig

honoreerde. Nadat de katholieke arbeiders hem in 1929 hadden laten vallen als kandidaat voor een nieuw kamerlidmaatschap, keerde hij begin jaren dertig 'dat roemloos geworden conglomeraat katholieken: de R.K. Staatspartij', de rug toe. Hij sloot zich aan bij de Katholieke Democratische Partij, die het echter niet tot verkiezingssucces bracht en zich in 1939 met de Staatspartij herenigde.²²

Katholieken en kapitalisme: ordening of aanpassing?

In de jaren dertig verbreedde de p.b.o.-controversie zich tot het orderingsdebat, dat een stevige impuls kreeg van de economische wereldcrisis. Het vormde de praktische neerslag van het onder katholieken gevoerde kapitalisme-debat. Dit laatste had vooral een theoretisch karakter en behelsde de vraag of het kapitalisme in de kern verderfelijk te noemen was, dan wel of het slechts in zijn excessen correctie behoefde. Parallel hieraan liep de vraag of de ordening van het systeem een blijvend of een tijdelijk karakter zou moeten aannemen. In direct verband hiermee stond de vraag naar de rol van de staat, oftewel het probleem van het katholieke evenwicht tussen liberale staatsonthouding en socialistisch staatsoverwicht.

In het beleid van katholieke politici kristalliseerden zich de resultaten van de discussie uit. De globale evolutie in het sociaal-economische beleid kan als volgt worden aangeduid. Onder minister Aalberse (1918-1925) werd er een voortvarende politiek bedreven, doch deze was jegens het kapitalisme nog slechts defensief ingesteld: de sociale hiaten van het systeem werden opgevuld met overheidsbeleid. Voor zover het kwam tot institutionalisering van het sociale beleid, bijvoorbeeld in de Hoge Raad van de Arbeid, kan men evenwel spreken van een blijvende ordening.

Tijdens de depressie in de jaren dertig werd een meer offensief economisch beleid gevoerd, dat niet agressief-vijandig jegens het vigerend economisch stelsel stond, maar dat toch stellig meer ingreep in het marktmechanisme dan voorheen. In de landbouw kwam het tot een reeks tijdelijke orderingsmaatregelen, die de klappen van de crisis moesten opvangen. De katholieken

bepaalden dit beleid weliswaar niet alleen, maar zij hadden er een werkzaam aandeel in. De katholieke inzichten evolueerden mee met de heersende opinies elders. Op deze wisselwerking kan in dit bestek niet verder worden ingegaan.²³ Onder R.K.S.P.-minister T.J. Verschuur (1929-1934) kreeg de emancipatie van het economisch beleid ten opzichte van het sociale beleid gestalte in het nieuwe departement van Economische Zaken en de instelling van de Economische Raad. Dezelfde bewindsman heeft ook de eerste p.b.o.-wet op zijn naam gebracht. Het betrof een bedrijfsradenwet (1933), die de in te stellen bedrijfsraden toerustte met lichte verordeningsbevoegdheden op sociaal terrein. Er kwamen twintig van deze raden tot stand, waarvan vijf in de landbouw. 'Terwijl de werkgevers hen teveel staatsorgaan vonden, achtten de arbeiders de bevoegdheden niet belangrijk genoeg.' Veraart noch Kortenhorst konden enthousiasme voor deze p.b.o.-wetgeving opbrengen.²⁴

In de Economische Raad kon de Tilburgse hoogleraar H. Kaag zijn pleidooien kwijt voor protectie van de Nederlandse markt en voor devaluatie van de gulden. Ook bepleitte hij er de oprichting van regionale Economisch-Technologische Instituten en Industriebanken, waarmee de industrialisatie regiogewijs gestimuleerd en gefinancierd zou kunnen worden. De opvolgers van Verschuur, M. Steenberghe en H. Gelissen (1934-1939) zouden een begin maken met de uitvoering van deze ordeningsplannen. Kaags collega's van de Katholieke Hogeschool te Tilburg, met name M. Cobbenhagen en F. Weve, waren meer uit het principiële en theoretische hout gesneden. Dat wil zeggen, dat zij de vele aspecten van ordening en kapitalisme primair op hun ethische merites beoordeelden.

Wat de rol van de staat betreft, hier huldigden de katholieken het reeds vermelde subsidiariteitsbeginsel. Dit mag niet zonder meer vereenzelvigd worden met de protestants-christelijke variant, de soevereiniteit in eigen kring. Kort en goed is het verschil hierin gelegen, dat het protestantse uitgangspunt een tegen de staat gericht decentralisatieprincipe inhoudt ten gunste van soevereine maatschappelijke kringen, terwijl de subsidiariteit een tweesnijdend mes is, dat ook centraliserend kan uitwerken ten gunste van de staat. In principe koesteren katholieken dan ook

een positief staatsbeeld, terwijl in de protestantse visie de staat het negatieve gevolg is van de menselijke zondeval.²⁵ Volgens katholieken moet in de dagelijkse praktijk het subsidiaire evenwicht tot stand komen tussen de diverse sociale geledingen, waaronder de staat. Het katholieke vertrouwen in de door God gegeven sociale natuur van de mens staat garant voor de uitkomst van dit proces.

Een dergelijk principe biedt alle speelruimte voor meningsverschillen tussen pragmatici en dogmatisch denkenden. Gevoegd bij de persoonlijke en plaatsgebonden accenten van de debaters geven het ordenings- en kapitalisme-debat onder katholieken een tamelijk bont beeld te zien, dat echter nergens de katholieke kaders te buiten gaat. Zowel pleitbezorgers voor vergaande bezuinigingen als Ch. Welters en Kortenhorst, als ook voorstanders van meer staatsinvloed op het economisch leven en een ruimer budgettair beleid zoals Kuiper, A. de Bruyn en de journalist Van Poll, konden hun inzichten in de Staatspartij ventileren. In dit verband past een citaat van de pionier van de katholieke partijvorming dr. H. Schaepman (1844-1903): 'Er is geen richting, die zo gemakkelijk een schakering tussen droite en gauche, tussen behoudende en vooruitstrevende elementen dulden kan, geen richting die zozeer vrijheid van beweging in haar midden kan toelaten, als de richting die de katholieke is.'²⁶ Overigens droeg de R.K.S.P. niet het bisschoppelijk keurmerk, dat haar het monopolie op katholieke politiek verschaft zou hebben. Derhalve stond ook het splinterpartijtje van Veraart in zijn katholieke recht. Ook al waarschuwden de bisschoppen ertegen, zij legden de partij geen verbod op.²⁷

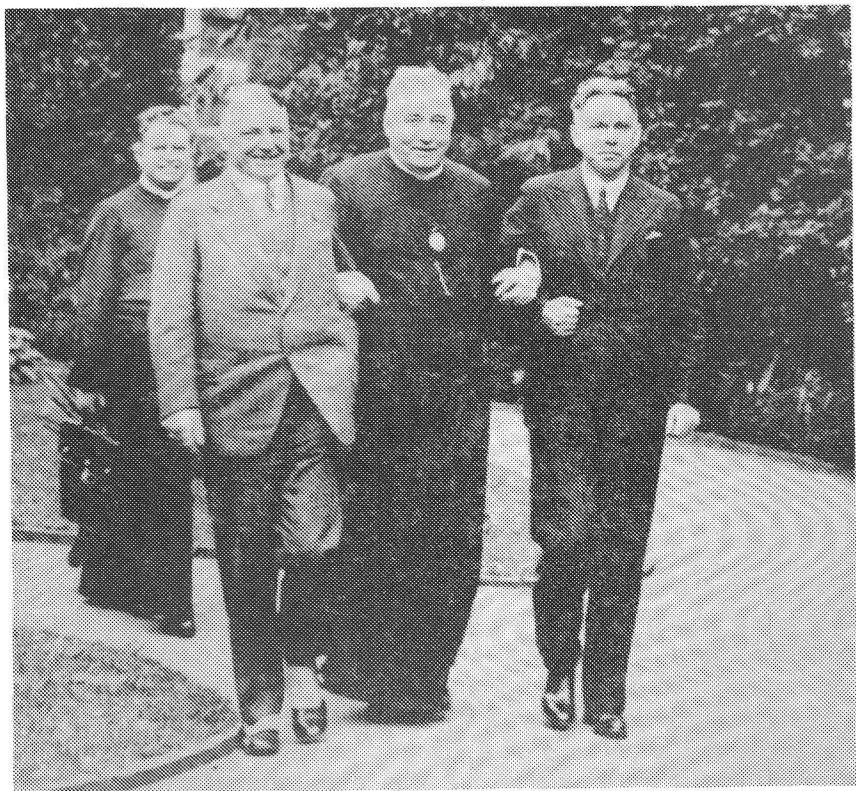
Aan de katholieke houding ten opzichte van het kapitalisme is altijd iets dubbelzinnigs blijven kleven. Het duidelijkst verwoordt Romme, de minister van Sociale Zaken in het vierde kabinet-Colijn (1937-1939) deze ambiguïteit. Hij was een overtuigd voorstander van het kapitalisme als systeem dat berust op de particuliere eigendom van de produktiemiddelen. Hij was echter een verklaard tegenstander van het kapitalisme als 'stelsel van overwicht van de belangen der kapitaalbezitters op de belangen der weinig of niets bezittende arbeidsdragers'. Daarom, vond hij,

moest de 'zeggensmacht berusten bij het kapitaal plus den uitvoerenden arbeid'.²⁸ Geen enkele prominente katholieke leider wens- te daaruit de conclusie te trekken die Veraart trok. Ook Romme ontkwam evenwel niet aan deze tweeslachtigheid.

De kern van het probleem ligt in het katholieke eigendomsbe- grip. De kerkelijke leer gaat uit van het individuele recht op eigendom, welk recht meteen een morele plicht inhoudt, de plicht namelijk tot sociale aanwending van dat recht. De vervulling van de plicht is echter een zaak van de vrije wil en kan derhalve niet zomaar worden afgedwongen. Daarmee komen recht en plicht in een spanningsveld te staan, waar weer alle kans is op onenig- heid over aard en reikwijdte van het verband tussen beide. De vaak principiële discussies hierover ontstegen nogal eens de dagelijkse realiteit.²⁹

Een van de principiële debaters was de al eerder genoemde Max van Poll (1881-1948), journalist en publicist en vanaf 1929 kamerlid voor de R.K.S.P. Behalve het 'terug naar het katholicis- me' en het 'alles herstellen in Christus' had Van Poll nog meer in petto. Terwijl sinds de eeuwwisseling de kritiek op Marx' stel- lingen en voorspellingen gedurig aanzwol, kwam Van Poll tot de conclusie dat 'de hedendaagse feiten im grossen und ganzen vrij- wel overeenkomen met hetgeen Marx van de toekomst verwacht- te'. Hij waardeerde het vooral, dat Marx de privaateconomische winzucht had erkend als de drijvende kracht achter het bestaande produktiestelsel.³⁰ Immers, het was deze winzucht die volgens Van Poll en de katholieke sociologen de moderne entrepreneur had gemotiveerd bij het achter zich laten van de katholieke middeleeuwse ordening.

De crisis van de jaren dertig was voor Van Poll slechts het zoveelste bewijs van deze stelling. Hij keerde zich dan ook heftig tegen Colijns crisisverklaring, die niet verder terug reikte dan de Eerste Wereldoorlog. De door Max Weber ontwikkelde these over het verband tussen de protestantse ethiek en de opkomst van het kapitalisme vormde eveneens koren op de molen van Van Polls antikapitalisme. Hij zag na de onderwijspacificatie geen antithese meer tussen gelovigen en heidenen, maar tussen protestanten en katholieken inzake eigendom en kapitalisme.³¹ Zijn meest ver-

*Sociale Week te Rolduc, augustus 1936. Op de voorgrond, v.l.n.r.:
L.N. Deckers, H.A. Poels en H.C.J.H. Gelissen.*

gaande orderingsvoorstel betrof het ondergeschikt maken van het bankkapitaal aan de p.b.o.-bedrijfsraden. De verzelfstandigde geldmacht en de gouden standaard golden voor Van Poll als de zichtbare symptomen van het verfoeide systeem. Niet voor niets was hij de eerste katholieke politicus die in 1929 - nog vóór de beurskrach - een opening naar de S.D.A.P. bepleitte. Quadragesimo Anno zou twee jaar later de opening naar het gematigd socialisme met instemming signaleren.³²

Katholieken en het bevolkingsvraagstuk

In 1939 verkondigde mgr. Poels te Rolduc, waar jaarlijks sociale studieweken werden gehouden: 'Het is de beleving van onze katholieke levensopvatting, die zorg moet blijven dragen, dat de katholieke gezinnen het grootst aantal kinderen hebben.' Poels was lid van de Unie van Mechelen, een internationale katholieke studiekering voor sociale vraagstukken, en in haar Sociaal Handboek heette het: 'Een gezonde bevolkingspolitiek dient dan in de eerste plaats een gezinspolitiek te zijn. Zij omvat een uitgebreid programma voor goedkope woningen, verlaging van reistarieven, organisatie van gezinshulp, coöperatie en fiscale verminderingen ten gunste der kroostrijke gezinnen.'³³ In 1927 was de Nijmeegse hoogleraar-jezuïet Ch. Raaymakers (1871-1954) één van de preadviseurs over het bevolkingsvraagstuk. Hij verengde het probleem tot een moreel item, wat hem ertoe bracht het neomalthusianisme, dit is het streven naar geboortebeperving, en abortus provocatus te verwerpen en voor het overige vertrouwen op Gods voorzienigheid aan te bevelen.³⁴

Elk katholiek debat over bevolkingsproblemen begon met de vaststelling dat van een absolute overbevolking geen sprake kon zijn. Voor zover het bestaan van relatieve overbevolking werd toegegeven, grepen met name Aalberse en Veraart dit aan om op te roepen tot verbetering van maatschappelijke toestanden en instellingen. Daartoe diende dan een strikte gezinspolitiek gevoerd te worden. Onder meer behoorde hiertoe het katholieke streven de arbeid van gehuwde vrouwen te verbieden. Dit programmapunt figureerde zowel in het Paasmanifest als in de beleidsvoornemens

van Romme. In 1931 werd het ontslag van de huwende ambtenares ingevoerd.³⁵ Het lukte Romme echter niet om alle gehuwde vrouwen uit het arbeidsproces te stoten.

Tot dezelfde categorie gezinspolitieke maatregelen behoren die, welke kort na de Eerste Wereldoorlog werden getroffen ter verkorting van de arbeidstijd. De man-kostwinner had immers ook nog een taak thuis: die van vader en gezinshoofd. De fixatie op het type kostwinnersgezin was in deze periode zeker niet exclusief katholiek te noemen. Hieraan werd een loonpolitiek gekoppeld waarin het streven naar een rechtvaardig gezinsloon centraal stond. Hierin moest niet de arbeidsprestatie maar de gezinsbehoefte het uitgangspunt vormen. Vandaar bijvoorbeeld een regeling als de kinderbijslagwet, die, door Romme voorbereid, in 1940 werd ingevoerd.³⁶ De kwestie van het gezinsloon was voor W. Koenraad en Van Poll zelfs reden tot het uiten van overigens zeer milde kritiek op de paus die zich hierover in *Quadragesimo Anno* niet duidelijk genoeg zou hebben uitgesproken.³⁷

Typerend voor katholiek Nederland in het interbellum kan de grote voorliefde voor kinderrijkdom genoemd worden. Volgens L.J. Rogier wijzen de cijfers hierover uit, 'dat de Nederlandse katholieken als rigoristen afstaken bij hun Duitse en Belgische geloofsgenoten'.³⁸ Anders dan de hiervoor behandelde debatten over maatschappij-inrichting, vond deze van hogerhand door in celibaat levende mannen gepredikte moraal van een ongeremde nataliteit ruimschoots ingang bij het gelovige kerkvolk. Kindertallen die in de dubbele cijfers liepen, waren meer regel dan uitzondering. Niet in de laatste plaats kwam deze eensgezinde houding ten aanzien van het nemen van kinderen tot stand door de sterke sociale controle en pastorale druk binnen de katholieke zuil.³⁹

Aan de andere kant moet deze reductie van bevolkingspolitiek tot gezinspolitiek niet al te enghartig gezien worden. In zekere zin is elke christelijke politiek een soort gezinspolitiek. Immers, 'wie doorvraagt naar het kernbestanddeel van de christelijke maatschappij, komt terecht bij het gezin'.⁴⁰ Het katholieke gezinsbeleid was ook zeker niet alleen gericht op bestrijding van neomalthusianisme, coëductie en andere 'blijken' van zedenver-

wilderling. Dit beleid was ook gericht op het op een adequaat peil brengen van collectieve voorzieningen. In katholieke kring ijverden hiervoor niet alleen de standsorganisaties en de Staatspartij, maar sinds 1918 ook de R.K. Bond voor Grote Gezinnen.

Zoals elk geschiedbeeld valt ook dit beeld eindeloos te nuanceren door specialistisch detailonderzoek. Veraart bijvoorbeeld nam in het bevolkingsvraagstuk weer een geheel eigen positie in. Hij verklaarde ronduit, dat Nederland relatief, dat wil zeggen in relatie tot de beschikbare bestaansmiddelen, overbevolkt was en dat bij een jaarlijkse bevolkingsgroei van circa 100.000 mensen. Eén van de remedies die hij aanbeval, was een grootscheeps emigratiebeleid. Over gezins- en morele problemen in verband met het bevolkingsvraagstuk repte hij niet.⁴¹ In 1936, toen Nederland 8,5 miljoen inwoners had, voorspelde Veraart voor dit land een waarschijnlijk bevolkingsmaximum van 12 miljoen.....

Een andere nuance die kan worden aangebracht is de bres die de neomalthusiaanse bond vanaf de jaren dertig begon te slaan in de confessionele, c.q. katholieke gelederen. De minuscule opening naar geboorteregeling, neergelegd in de encycliek *Casti Connubii* (1930) was de vinger die door een kleine voorhoede als een hand werd genomen. Deze nuances kunnen het totaalbeeld echter niet beduidend wijzigen. De geloofsaanwas via borelingen en bekeerlingen woog ruimschoots op tegen de geloofsafval. Terwijl de bevolking tussen 1920 en 1930 steeg van 6,8 naar 7,9 miljoen, nam het katholieke aandeel daarin toe van 35,6 naar 38,5%.

Conclusie

Het bevolkingsvraagstuk raakt uit katholiek oogpunt in sterke mate aan de geloofs- en zedenleer van de kerk, in het bijzonder de sexuele moraal. Deze leer ligt in principe vast, hetgeen de gelovige een zeker houvast en een gevoel van continuïteit verschaft. Dit maakt een belangrijk deel uit van de magische kracht welke Rogier de katholieke eenheidsgedachte noemt.⁴² In het interbellum is deze gedachte misschien sterker dan ooit uitgedragen. Dit ondanks een paar politieke splinters, een voor katholieke begrippen zeer opstandige jonge generatie en ondanks

heftige debatten aan de top over de gewenste maatschappijinrichting, die de indruk wekten van een tegen zichzelf verdeeld huis. Juist de traditionele leer die het diesseitige leven zwaar relativeerde, vormde het pantser waarbinnen de virulente onenigheid over 'tijdelijke' problemen als vak- of standsorganisatie, p.b.o. en kapitalisme kon gedijen.

Rogier heeft er destijds eer mee ingelegd de verdeeldheid in katholieke gelederen breed uit te meten. Aldus kon hij 'de mythe van het eensgezinde ultramontaanse leger' overtuigend ontkrachten.⁴³ Daarbij heeft hij niet nagelaten te wijzen op grenzen en schakeringen van de verdeeldheid. In principe is een katholiek aan het gezag van paus en bisschoppen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd. Aan dit beginsel is in het interbellum niet wezenlijk getornd. Van noemenswaardige insubordinatie is dan ook geen sprake geweest. De katholieke jongeren mogen in de jaren twintig luidkeels hun gal gespuugd hebben op de fractieleider van de R.K.S.P. mgr. Nolens, maar deze was geen bisschop, doch slechts politicus.⁴⁴

Derhalve moet de tweedracht niet overtrokken worden. De leer moge vaststaan, de maatschappij is en blijft een experiment, dat verschillen van inzicht met zich meebrengt. Daaraan ontkwamen ook de katholieken niet. Veel van de gesignaleerde verschillen berustte op het algemeen menselijk verschil tussen voortvarenden en voorzichtigen, principiëlen en pragmatici, gematigden en radicalen, jongeren en ouderen. De Leidse en Limburgse scholen kwamen feitelijk in het R.K.W.V.-compromis beide aan hun trekken, tot Poels' leedwezen. Het kapitalisme-debat droeg voornamelijk een theoretisch karakter, ook bedoeld om de socialisten de wind uit de zeilen te nemen. Niet geheel ten onrechte vergeleken deze de katholieke polemisten met blaffende honden die niet bijten.⁴⁵

Tussen de debatten door konden enkele pragmatische gangmakers als minister van Arbeid of Sociale Zaken (Aalberse, Romme) en later ook Economische Zaken (Verschuur, Steenberghe, Gelissen) hun ordeningsvleugels uitslaan, hoe voorzichtig en aarzelend ook onder Colijns spiedend oog. Zonder overdrijving kan gesteld worden dat, ondanks de tentoongespreide onenigheid

binnen en buiten het parlement, een handvol katholieke ministers beleid geïnitieerd heeft, dat na de Tweede Wereldoorlog in een nieuwe coalitie uitgebouwd kon worden tot de huidige welvaarts- en verzorgingsstaat.

Feitelijk vormden de p.b.o.-perikelen de enige concrete aanwijzing dat de katholieken met hun plannen voor een christelijke herordening, gezien hun verdeeldheid hierover, te hoog grepen. Leken de werkgevers aanvankelijk uit hun economische rol te vallen, voor hun katholieke rol wensten zij geen tol aan de arbeiders te betalen, laat staan aan Veraart. Deze ongedurige voortrekker onder de katholieken in het interbellum betaalde zijn deel aan het gelag van de geharnaste katholieke eenheid. Eenmaal buiten de Staatspartij beland, raakte hij als rooms opinie leider vrijwel uitgespeeld.

Noten

1. Voor deze stromingen, zie: L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van Katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage 1956), het hoofdstuk 'Troebelen' 425 e.v.
2. Ibidem, 377, 505, 632.
3. Hille de Vries, 'Colijn en de Nederlandse economen' in: *Exercities in ons verleden. Twaalf opstellen...aangeboden aan prof. dr. W.J. Wieringa* (Assen 1981) 107-128, m.n. 127.
4. Walter Goddijn en Jan Sloot, 'Katholieke sociologie. Opkomst en ondergang van een sociale leer' in: F. Bovenkerk e.a. ed., *Toen & thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn 1978) 168-174.
5. Voor dit begrip onderscheid: 'Corporatisme' in: *Katholieke Encyclopaedie VII* (2e druk; Amsterdam 1950) kolom 946-948.
6. Voorbeelden te vinden in: Michel van der Plas ed., *Uit het Rijke Roomsche Leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (Utrecht z.j.) 197 e.v.
7. J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961) 177-178.
8. Ibidem, 507.
9. J. Colsen o.m., *Poels* (Roermond 1955) 379-380.

10. Ibidem, 343-344, 366, 383, 405-408.
11. Ibidem, 378, 403, 620.
12. Ibidem, 411-421.
13. Ibidem, 384-397.
14. Gribling, *Aalberse*, 147-148, 341-345; Colsen, *Poels*, 356, 383, 628; L.J. Rogier, *Vandaag en morgen* (Bilthoven 1974) 43-44; A.M. Heidt ed., *Catholica* (Den Haag 1955) 581 e.v.
15. J.A. Veraart, *Beginnelsen der economische bedrijfsorganisatie* (Bussum 1921) 67-70.
16. Rogier, *Herleving*, 488 e.v.; Veraart, *Beginnelsen*, 71-73.
17. W.G.J.M. Tomassen, *Het R.K. Bedrijfsradenstelsel (1919-1922)* (Leiden 1974) 125 e.v.; Veraart, *Beginnelsen*, 37 e.v.
18. Tomassen, *Bedrijfsradenstelsel*, 154-157.
19. Veraart, *Beginnelsen*, 175 e.v.
20. Tomassen, *Bedrijfsradenstelsel*, 63 e.v.
21. J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931. Uit het leven van een priester-staatsman* (Assen 1978) 144.
22. L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (Utrecht 1982) 179-183, 206-207.
23. Voor deze wisselwerking: P.E. de Hen, *Actieve en reactieve industriepolitiek in Nederland* (Amsterdam 1980).
24. F.J.H.M. van der Ven, 'Economische en sociale opvattingen in Nederland' in: *De Nederlandse Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen* band 1, deel IV (Utrecht 1952).
25. Th.J.A.M. van Lier, *De sociale boodschap der pauselijke encyclieken* (Den Haag 1949) 81; Abraham Kuyper, *Het Calvinisme* (Kampen 1959) 64, 74-76.
26. Rogier, *Herleving*, 297.
27. Ibidem, 610-615; Jan Bank, 'Beheersing en beheersbaarheid van het katholieke volksdeel' in: P.W. Klein en G.J. Borger ed., *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkeloosheid* (Amsterdam 1979) 228-236.
28. C.P.M. Romme, *Nederlandse sociale politiek* (Hilversum 1940) 85, 93.
29. Van Lier, *Boodschap*, 107 e.v.; W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen* (Arnhem 1954) 49-56.

30. Max van Poll, *Crisis en herstel* (3 delen; Helmond 1932) I, 91-111.
31. P.J. Oud, *Het jongste verleden* (6 delen; Assen 1951) IV, 211.
32. Van Poll, *Crisis* III, 9-10, 54-57, 199-201; W.M.J. Koenraadt en Max van Poll, *Handboek der maatschappijleer* (2 delen; Hilversum 1938) I, 303.
33. Colsen, *Poels*, 445; *Sociaal Handboek. Grondlijnen van een katholiek sociaal programma* (3e druk; Antwerpen 1954) 51-52.
34. 'Preadviezen over het bevolkingsvraagstuk door Ch. Raaymakers S.J., J.A. Veraart en G.C.J.D. Kropman' in: *Annalen van de Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de katholieken in Nederland* ('s-Gravenhage 1927) 1-7.
35. Jan Beishuizen en Evert Werkman, *De magere jaren. Nederland in de crisistijd 1929-1939* (3e druk; Alphen aan de Rijn 1980) 112-114.
36. Romme, *Sociale politiek*, 84-85.
37. Koenraadt en Van Poll, *Handboek* II, 201 (n.b. voetnoot).
38. Rogier, *Vandaag*, 28.
39. Ph. van Praag, 'Achtergronden van het bevolkingsdebat in Nederland tussen de beide wereldoorlogen' in: Bovenkerk e.a. e.d., *Toen & thans*, 175-181.
40. A.F. Manning, 'Katholieke opinies in het Interbellum met betrekking tot politiek-maatschappelijke problemen' in: *De identiteit van katholieke wetenschapsmensen. Annalen van het Thijmgenootschap* 68, afl. 2 (Baarn 1980) 79-92.
41. Veraart, *Annalen*, 7-25.
42. Rogier, *Herleving*, 611.
43. J. Ramakers en H. Righart, 'Het katholicisme' in: P. Luykx en N. Bootsma ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987) 99-134.
44. Rogier, *Herleving*, 610-615.
45. Ed Janssen, 'De Rooms-Katholieke Staatspartij en de crisis, 1930-1940', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* (1975) 39-79, m.n. 62.